

پنجابی شاعری دی فکری روایت تے مولوی غلام رسول عالمپوری دی صوفیانہ فکر (احسن القصص دے حوالے نال)

Abstract:

The present article is about the Ideology of Poetic Tradition of Punjabi and Sufi Thought of Molvi Ghulam Rasul Alampuri with regard to his famous Book "Ahsan ul Qasas". In this article researcher Dr. Ayesha Rahman has critically, comparatively and historically analyzed the different thoughts and themes of classical poets in Punjabi briefly. She also defined the terms Wahdat ul Wajood, Wahdat ul Shahood, Sufi and Sufism with authentic references. "Ahsan ul Qasas" is a very famous creation of Molvi Ghulam Rasul Alampuri RA and in the form of Masnavi. It is about the Quranic Story of Prophet Hazrat Yousuf AS. The story is also about the Grate Love of Bibi Zulakha. Molvi Ghulam Rasul Alampuri presented this story in symbolic transformation from mortal to divine love. He aslo presented his Sufi Thought in Ahsan ul Qasas. In present article his Thought is defined on three major points with the poetic example from his poetry. Which are Ishaq, Ikhlas and Wahdat ul Shahood. Basically the article is very informative and important because of its nature.

Keywords: *Molvi Ghulam Rasul Alampuri, Ideology, Ahsan ul Qasas, Sufism, Quranic Story, Prophet Hazrat Yousuf AS, Bibi Zulakha, Wahdat ul Shahood.*

.....

مولوی غلام رسول عالمپوری داناں پنجابی دی صوفیانہ شعری روایت وچ نکھڑویں تھادیں اے۔ اوہناں نے اپنی شہرہ آفاق تصنیف ”احسن القصص“ وچ جتھے بی بی زینبہ دے کامیاب عشق دی سچی داستان نظم کیتی اوتھے ہی صوفی ہون بارے اک جامع فکر وی رقم کیتی۔ اوس فکر نوں سمجھن لئی پنجابی شاعری دی صوفیانہ روایت بارے جانکاری ضروری اے۔

مڈھلے طور تے علوم تن قسم دے ہوندے نیں۔ علم الادیان، علم الابدان تے علم الاعداد۔ علم الادیان دے دووڈے کچھ نیں۔ شریعت تے طریقت۔ شریعت عام لوکاں واسطے اے۔ جیہدی بنیاد قرآن پاک، کتب احادیث، تفاسیر تے فقہ اُتے اے۔ طریقت سلوک، سالک تے اوہدی واردات وغیرہ نال متعلق اے۔ ایسے کچھوں دووڈیاں اصطلاحواں تصوف تے صوفی نیں۔ تصوف اک راہ دا ناں اے تے اوس راہ دا پاندھی صوفی اے۔ تصوف یعنی طریقت دا تعلق روحانیت تے روحانی واردات دے نال سی پر اہل فلسفہ نے ایہوں نظری رنگ وچ موضوع بحث بنا لیا اے۔ ”تصوف“ بارے ابو محمد جریری نے لکھیا:

”تصوف کے معنی ہیں اس منزل میں داخلہ جہاں خیر اور طیب کے سوا کچھ اور ہے ہی نہیں اور جس کے بعد اخلاق دنی اور خلق غیر شائستہ کا کوئی امکان ہی نہیں رہتا۔“ (1)

تصوف ”تزکیہ نفس“ تے ”تصفیہ روح و قلب“ داناں اے۔ اسلام وچ ایس مقصد لئی عمومی طور تے دو طریقے اپنائے جاندے نیں۔ کچھ صوفیاں دے نیڑے نفس دے تزکیے تے روح و قلب دی صفائی لئی مجاہدہ ضروری اے۔ جدکہ صوفیاں دا دو جا جتھا تزکیے تے تصفیہ لئی مرشد کامل دی صحبت نوں اکسیر جاند اے۔ سماج وچ رہ کے اپنے آپ نوں سماجی بھیڑاں تے غلاظتاں توں پاک رکھنا ای اصل اسلامی تصوف اے۔ حضرت خواجہ محبوب عالم نقشبندی نے اسلامی تصوف دی وضاحت کردیاں پنج رکن گنوائے نیں:

”ارکان خمسہ اسلام، کلمہ توحید، نماز، روزہ رمضان، زکوٰۃ، حج۔ ان کی حقیقت کی سیر بالتحقیق کا نام تصوف ہے اور اجمالی حالت میں ادا کرنے کا نام شریعت ہے۔ اور جو پانچ رکن تصوف کے ہیں وہ یہ ہیں۔ رباط، مذاکرہ، مراقبہ، محاسبہ اور مشاغلہ۔“ (2)

”صوفی“ بارے کشف المحجوب وچ حضرت علی بن عثمان الجبوری لکھدے نیں:

”صوفی وہ ہے جو صاف دل ہو اقسام کدورات سے، اور صفائی کی ضد تکدر اور میلا پن ہے، دوسرے مکدر و ملوث بہ دنیا ہونا صفات بشری میں داخل ہے اور

درحقیقت صوفی وہ ہے جو حقیقت تکدر سے گذر کر صفات بشری سے بالاتر ہو جائے۔“ (3)

صوفیاں دے دو وڈے گروہ نہیں۔ اک بنیادی طور تے یونانی فلسفے دے زیر اثر نہیں۔ ڈاکٹر این میری شمل ورگے متکلمین صرف ایسے گروہ نوں ہی صوفی مندے نہیں۔ دوسرا گروہ تصوف تے فلسفے دی چھاپ دا سخت مخالف اے۔ فلسفے توں متاثر صوفیاں دے وڈے آگو شیخ الاسلام محی الدین ابن عربی نہیں۔ اوہ ہر شے یعنی مادے وچ رب دا ظہور ویکھدے نہیں۔ اوہناں دے مقابلے تے شیخ علی بن عثمان الجہوری داتا صاحب، شیخ عبدالقادر جیلانی تے شیخ احمد سرہندی راسخ العقیدہ صوفیاں دے وڈے آگو نہیں۔ فلسفیانہ خیالات توں متاثر ابن عربی تے اوہناں دے پیروکار صوفیاں دے نظریے نوں وجودی فکریاں نظریہ وحدۃ الوجود تے راسخ العقیدہ صوفیاں دے نظریے نوں شہودی فکریاں نظریہ وحدۃ الشہود داناں دتا گیا۔ سید شاہ گل حسن قلندری قادری حضرت مرزا مظہر جان جاناں دے حوالے نال بیان کردے نہیں:

”تذرات خمسہ احدیت ذات یعنی وحدت وواحدیت و ارواح و امثال و اجسام میں صوفیائے کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین کے دو گروہ ہیں۔ ایک گروہ توہمہ اوست فرماتا ہے اور گروہ ثانی ہمہ از اوست۔ گروہ اوّل کا نام وجودیہ ہے کہ صفات الہیہ کو عین ذات قرار دیتے ہیں اور دوسرے کا نام شہودیہ ہے اور اس گروہ کے نزدیک صفات نہ عین ذات ہیں اور نہ غیر ذات بلکہ زائد بر ذات۔“ (4)

وجودی فلسفے مطابق ہر شے وچ ذات الہی دا ظہور اے۔ حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے ایس فلسفے دی وضاحت انج فرمائی:

”تعیین وجودی سے مراد اللہ کی صفت الوجود کا فیضان اور اس کی تجلی ہے۔ جس سے کائنات کی ہر شے اپنے وجود میں سیراب اور فیضیاب ہوئی۔ لہذا ہر شے کا وجود خدا کی صفت وجود کی تجلی سے فیضیاب ہے۔ جب کسی شے پر اس تجلی کا فیض نہیں ہوگا اس شے کا وجود نہیں رہے گا۔ لہذا جملہ موجودات کائنات اللہ کی صفت الوجود کی تجلی کے مظاہر ہیں۔ ان کے وجود کا سرچشمہ ایک ہے۔ یعنی خدا کی صفت الوجود۔ اس لیے کہتے ہیں کہ جملہ موجودات اس صفت الوجود کے مظاہر ہیں۔ اس لیے موجود حقیقی صرف اللہ تعالیٰ ہے۔ یہی وجہ ہے کہ غزالی، اشعر اور دیگر متکلمین لا الہ الا اللہ کا ترجمہ لا موجود الا اللہ کرتے رہے۔ یعنی

موجود حقیقی صرف خدا ہے۔ اشیائے کائنات اس موجود حقیقی کی صفت و وجود کی تجلیات یا اس کے مظاہر ہیں۔

اس طرح وحدۃ الوجود کے قائلین کائنات میں صرف ایک صفت خداوندی یعنی وجود کے مظاہر کا مشاہدہ کرتے ہیں اور دیگر صفات کا مشاہدہ اس کے ذیل اور اثر میں کرتے ہیں۔“ (5)

وجودی فکر پارے حضرت مرزا مظہر جان جاناں داننا اے:

”صوفیہ کا اگر وجود یہ کے گروہ سے تعلق ہے تو وہ نسبت سے یہ مراد لیتے ہیں کہ وحدت (خداوندی) کثرت (مخلوق) میں ظاہر ہوئی ہے۔ جس طرح پانی لہروں اور بلبلوں کی صورت میں ظاہر ہوتا ہے۔ وہ کہتے ہیں کہ یہ کثرت روح حقیقی مطلق کے مزاحم نہیں ہے اور اس تعبیر کا مقصد یہ ہے کہ تعلق کی عینیت کو حق کے ساتھ ثابت کیا جائے۔“ (6)

شہودی فکر موجب کائنات دی ہر شے رب دے ہون دی گواہی اے۔ ایہدی وضاحت وچ حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر دے تحقیقی وچارانج نہیں:

”وحدۃ الشہود۔ یعنی مشاہدہ ہوتا ہے کہ حقیقت واحدۃ الگ شے ہے اور کائنات الگ شے ہے۔“ (7)

قصہ مختصر شہودی فکر موجب نہ صرف خالق تے مخلوق وچکار فرق موجود رہندا اے سگوں خالص ذات تے اوہدیاں شانناں، اسماء تے صفتاں نوں وی دکھ دکھ ویکھیا تے سجھیا جاندا اے۔ یعنی ہمہ اوست والا گروہ وحدت الوجود دا قائل اے تے صفات نوں عین ذات قرار دیندا اے۔ جد کہ ہمہ از اوست والے وحدت الشہود دے قائل نہیں تے صفات نوں زاید بر ذات مندے نہیں۔

پنجابی صوفیانہ شاعری دی موجود روایت دے نامور شاعر اپنی ذاتی حیثیت وچ کامل صوفی وی نہیں۔ ایہی وجہ اے کہ اوہناں دی شاعری اوہناں دی صوفیانہ فکر تے نظریئے دی عکاس اے۔ ایس ریت دے ڈھلے تے مان یوگ شاعر بابا فرید گنج شکر نہیں۔ جیہناں دے شلوک آفاقی تعلیمات تے مبنی نہیں۔ اوہناں نے حیاتی دی بے ثباتی تے دو جیاں اٹل حقیقتاں نوں موضوع بنا کے لوکائی دی توجہ حاصل کیتی۔ جیویں حیاتی دی حقیقت دا بیان کردیاں فرمایا:

بڈھا ہو یا شیخ فرید کنبن لگی دیہہ

جے سو ورھیاں جیونا بھی تن ہوسی کھیہہ (8)

بابا فرید اپنے زمانے دے سب توں وڈے عالم دین تے طریقت وچ چشتی سلسلے دے

بزرگ حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی دے مرید تے خلیفہ سن۔ اوہناں کول فقر تے طریقت دا کامل نظریہ موجود سی پر اوہناں ایس نظریے دے عالمانہ اظہار توں اجتناب کردیاں عام لوکائی دی لوڑ موجب سماجی حیاتی دے سرناویاں نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا۔ ایس لڑی دے دو جے مہان شاعر لاہور دے شاہ حسین نیں۔ جیہناں نوں دنیا مادھو لال حسین دے ناں نال یاد کردی اے۔ شاہ حسین ملامتی فرقی نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں اپنی فکر نوں علامتاں دے منظم نظام راہیں آخرت، عمل تے عاجزی دے سرناویاں پٹھ بیان کیتا۔ اوہناں علامتاں دی ورتوں نال پہلی واری پنجابی شاعری نوں نویکلایاں جہتاں توں واقف کروایا۔ شاہ حسین شہودیت دی منزل تاں اپڑ دیاں دریائے وحدت وچ غوطہ زن رہے۔ تدوں ای اوہناں دے کلام وچ ایہ رنگ وی لہدا اے۔ جدوں اوہ آکھدے نیں:

رائنجن رائنجن مینوں سب کوئی آکھو ہیر نہ آکھو کوئی

ماہی ماہی کوکدی میں آپے رائنجن ہوئی (9)

سلطان باہو اپنی طرز تے لے دے نکھڑویں شاعر نیں۔ اوہ نہ تے کدی مدرسے وچ گئے تے نہ ہی کسے استاد کول بیٹھے۔ طبیعت وی سیلانی سی پر تعلق شاہی مرات یافتہ خاندان نال سی۔ شاید ایہی وجہ اے کہ اوہ اپنے نظریاں وچ دو ٹوک تے واضح نیں۔ اوہناں دے اظہار وچ بلا دا اعتماد وکھالی دیندا اے۔ اوہناں دی پنجابی شاعری سی حرفی دی صورت وچ اے۔ جیہنوں دنیا ابیات باہو دے ناں نال جاندی اے۔ اوہناں دے ابیات دی اُساری کلمہ توحید، عشق، فقر تے تصور مرشد دے مڈھ اُتے اے۔ ڈاکٹر محمد عرفان الحق نے اپنی کتاب ابیات باہو دا فکری مطالعہ وچ لکھیا اے:

”مڈھلے طور تے باہیہ فکر ”مرشد، عشق تے فقر“ دی بنیاد تے اُسردی اے۔ باقی

سارے مضمون تے سرناویں ایہناں دے ذیل وچ آندے نیں۔ ابیات باہو دا

کمال اے ایہ اے کہ صدیاں دی مسافت طے کرن مگروں وی اوہناں دی

خشبو، تازگی، نزولتا، نگ تے سوز دی سحر انگیزی اج وی قائم تے دائم اے۔

جیہدی وجہ باہو دا کامل عشق تے مضبوط صوفیانہ فکر اے۔“ (10)

انبویں صدی دے مہان تے مان یوگ پنجابی شاعر تے صوفی سید وارث شاہ تے سید بلھے شاہ نیں۔ اک ہی استاد دے شاگرد، اک ہی خاندان (سادات) دے چشم و چراغ، اک ہی سلسلہ (قادریہ) دے پیروکار وکھو دکھ طبیعتاں دے مالک، سید وارث شاہ دا مان اوہناں دی ہیراے جیہدے بارے اوہناں آکھیا:

ایہ روح قلوبت دا ذکر سار نال عقل دے میل ملایائی

اگے ہیر کسے نہ کبھی ایسی شعر بہت مرغوب بنایائی (11)

جتھے ہیر وارث شاہ دی فنی اچیائی بندے نوں ششدر کردی اے اوتھے ہی ایہدے وچ موجود فکری تضادات عقل نوں ورطہ حیرت وچ گوا دیندے نیں۔ پنجابی زبان دا ایہ عظیم سپوت سماجی تے عمرانی حالات دے زیر اثر کئی تھاواں تے اپنے کرداراں راہیں فکری تضادات دا شکار نظر آوندا اے۔ جد کہ بلھے شاہ دا کلام عظیم صوفی شیخ الاسلام محی الدین ابن عربی دے وجودی نظریے دا بھرواں عکاس اے۔ وجودی رنگ وچ رنگے ایس صوفی دے کلام وچ انتہا دی بے باکی موجود اے۔ بلھے شاہ دے کلام وچ وجودی فکر دا اظہار ایس انداز وچ سی:

رانجھا رانجھا کردی ہن میں آپے رانجھا ہوئی
سدو مینوں دھیدو رانجھا، ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا میں وچ میں رانجھے وچ غیر خیال نہ کوئی
میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی آپ کرے دلجوئی (12)
اوہناں دی آزاد خیالی دی انتہا اوس سے ہوندی اے جدوں اوہ آکھدے نیں:

مولا آدمی بن آیا

آپے آہو۔ آپے چیتا۔ آپے مارن دھایا

آپے صاحب۔ آپے بردا۔ آپے مل وکایا

مولا آدمی بن آیا (13)

مگروں میاں محمد بخش نے مثنوی سیف الملوک راہیں حسن و جمال دے نال نال حیات جاوداں دیاں اوکڑاں مگروں اوڈک منزل تے اپڑن دی دس پائی۔ اوہناں دے برعکس خواجہ غلام فرید نے روہی وچ مجازی عشق دے بیان نوں گوڑھے وجودی رنگ نال رنگیا۔ جیویں:

سب صورت وسدا ڈھولا ماہی

دل اساڈی کھسدا ڈھولا ماہی

رنگ برنگی اس دے دیرے

آپے رانجھا ہیر تے کھیڑے

لک چھپ بھید نہ ڈسدا ڈھولا ماہی

آپ ہے ہجر تے آپ ہی میلا

آپ ہے قیس تے آپ ہے لیلا

آپ آواز جرس دا ڈھولا ماہی (14)

ایہناں سارے شاعران توں اڈمولوی غلام رسول عالمپوری نے یوسف زلیخا دے قصے نوں

”احسن القصص“ دے سرناویں پٹھ نظم کیتا۔ ایہ اک قرآنی قصہ اے جیہڑا اوہناں دی شاہکار لکھت اے۔ بھانویں مولوی غلام رسول عالمپوری دیاں تحریریاں وچ قصہ چوپٹ نامہ، مسئلہ توحید، سی حرفی سسی پنوں، داستان امیر حمزہ، ست پھل، چٹھیاں سید روشن علی، چٹھیاں ہیرے شاہ، یلمین نوں خط، سی حرفی علیہ شریف تے پندھ نامہ وی شامل نیں تے ہر تحریر اوہناں دی صوفیانہ شخصیت دی عکاسی کردی اے۔ ایس قصے پاروں اوہناں نوں پنجابی کلاسیکی شاعری وچ اہم مقام حاصل اے۔ قصے دی بنیاد قرآن پاک دے بارہویں سپارے دی سورۃ یوسف اے تے اسرائیلی روایات اُتے مبنی اے۔

مولوی غلام رسول عالمپوری دے زمانے وچ مولانا جامی دی یوسف زلیخا لوکائی وچ بڑی مقبول سی تے عوامی پدھر اُتے پڑھی تے سنی جانندی سی۔ اوہناں توں پہلے وی کئی دوجے شاعراں نے ایس داستان نوں پنجابی وچ نظم کیتا۔ جیہناں وچ حافظ برخوردار، عبدالحکیم ملتانی، صدیق لالی، احمد یار تے ہاشم شاہ شامل نیں پر مولوی غلام رسول عالمپوری دی فکری بصیرت تے فن شعرا تے گرفت نے ایس منظوم داستان نوں ہمیشہ لئی امر کردتا۔ داستان احسن القصص وچ 6666 شعر نیں۔ جیہناں نوں 43 سرناویاں پٹھ رچیا گیا اے۔ حضرت یوسف نال جڑے زلیخا دے ناں توں ایہ اک عشقیہ داستان چا پدی اے پر اصل وچ ایہ داستان صرف زلیخا دے عشق دی کہانی نوں بیان لئی نہیں لکھی گئی سگوں شاعر دا اصل مقصد نیکی نوں بدی اُتے فتح یاب ہون دیاں دکھاناسی۔ داستان دا مرکزی کردار نبی یوسف علیہ السلام نیں۔ ساری داستان اوہناں دی حیاتی دے آل دوالے گھمدی اے۔ جیہدے وچ اوہناں دا معصوم ہونا ثابت ہوندا اے تے اوہناں دے پیغمبرانہ تقوے نوں نفسانی خواہشات اُتے فتح مند دکھایا گیا اے۔ قصے دا اک پہلو نبوت ملن توں پہلے نبی دی تربیت دے مشکل ترین مراحل دا تذکرہ وی اے۔ اللہ پاک اپنے بندیاں نوں آزمائش دی بھٹھی چوں کنڈن بنا کے کڈھدا اے۔ جیہڑے حیاتی دی ہراوڑ نوں صبر نال جردے نیں پر اپنے آپ نوں نفس عمارہ دے تابع نہیں ہوون دیندے تے ہر دنیاوی لوبھ توں محفوظ رہندے نیں۔ جیویں حضرت یوسف ہر مجاہدے وچوں صبر تے استقامت نال گزرے۔ اخیر اللہ پاک نے اوہناں نوں عزت شان تے اُچیرا مقام عطا کیتا تے اوہناں نال محبت کرن والیاں تے اوہناں دی اتباع کرن والیاں نوں وی کامیابی تے سرخروئی عطا فرمائی۔ شہودی بزرگاں دا وطیرہ وی مجاہدات و مراقبات راہیں ایسے منزل تک رسائی اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری قصے نوں لکھن دا اک کارن خواب وچ ہوئی حضرت یوسف علیہ السلام دی زیارت وی متھدے نیں۔ اوہناں موجب:

تپدیاں اکھیں جگر تڑنڈا اٹھیا اُبھڑ وایا
دل تھیں نور چمکدا پایا یوسف نظری آیا

کنعانی پیغمبر زادہ تے خود نبی خدا دا
محبوباں وچ جس دا ثانی نہ کوئی سرو آزادا
نور فشاں پیشانیوں دکے سطح فلک دا سارا
نور رخوں جیس خلق پکارا نام لیاں چھٹکارا
ہوش سمھال قلم چاہتھیں قصدوں واگ چلائی
آتش دل دی چاڑھ اُلبے ورقاں وچ وگائی⁽¹⁵⁾

داستان دی بنیاد سورۃ یوسف اے جدکہ قصے دی تفصیل بیان لئی احادیث مبارکہ تے تفاسیر
دا سہارا وی لیا گیا اے۔ جیہدے بارے مولوی غلام رسول عالمپوری نے فرمایا:

مت کچھ کریں تعجب قاری ویکھ عجائب خانے
تے مت آکھیں آپ بناون شعر بناون والے
اس وچ مطلب خاص قرآنوں سورت یوسف والی
سب تفسیر حدیث نبیوں کہے امام غزالی
دل وچ شک دھریں مت اس تھیں پوے نہ دین تباہی
اسدیاں حق بیاناں اُتے خاص قرآن گواہی
وچ قرآن خدا ایہ قصہ احسن کر فرمایا
جیں خود آپ سراہے خالق رلے نہ جھوٹھ رلایا
احسن تھیں کی ہور بناوے جے کوئی جھوٹھ رلاوے
استھے احسن اکذب ہو کے عیب سخن نول لاوے⁽¹⁶⁾

مولوی صاحب دی طبع تے رجحان صوفیانہ سی۔ ایس لئی اوہناں قرآن پاک دیاں آیتاں
دی نسبت نال 6666 شعر لکھے نیں۔ قصے وچ عربی تے فارسی دے لفظ بہت زیادہ ورتے گئے نیں۔
آپ دے کلام وچ سادگی، روانی، تے شگفتگی دا عنصر موجود اے۔ حمید اللہ ہاشمی نے پنجابی ادب دی
مختصر تاریخ وچ ایس داستان دا تجزیہ کردیاں لکھیا:

”مولوی صاحب نے ایس قصے نوں مولوی عبدالستار تے مولوی دلپزیر دی
طرح مولویانہ رنگ وچ نہیں لکھیا تے نہ ای فضل شاہ دی طرح صنعت تجنیس
تے لفظی صنعتاں دے چکر وچ پھسدے ہن۔ ایس تصنیف توں انہاندی ٹھوس
علیت ظاہر ہوندی اے۔ طب، تصوف، موسیقی، تعمیر فلکیات، آداب مجلس،
دربار داری تے فن شعر دی اصطلاحواں توں وی واقفیت ہو جاندی اے۔“⁽¹⁷⁾

مولوی غلام رسول عالپوری دی ایہ تخلیق صوفی ہوں بارے اوہناں دے نظریے دی بھروسے عکاس اے۔ اوہناں دی صوفیانہ فکر دے تن مڈھلے انگ نیں۔

۱۔ عشق ۲۔ اخلاص ۳۔ وحدت الشہود

وجودی نظریے دے حامل بزرگ وصل الہی دا سواد چکھن مگروں اوہدے وچ ای مستغرق رہندے نیں تے دریائے وحدت وچوں باہر نہیں نکلدے۔ جدکہ شہودی بزرگ اپنے جذبے پاروں دریائے وحدت وچوں نکل کے شاہراے شہودیت تے ٹر پیندے نیں۔ اوہ وصل الہی دا سواد چکھن مگروں ذات الہی دا مشاہدہ اپنے قلب وچ کردے نیں تے ذات دے عشق وچ بقا پاندے نیں۔ عشق تخلیق کائنات دی وجہ اے۔ شہودی فکر وصل دے مقابل عشق نوں بہتا مان دیندی اے۔ جیہڑا معراج تائیں لے جاندا اے۔ مولوی غلام رسول عالپوری موجب عشق تے جذبہ انسان نوں اچیرا لے جاوے وچ اہم کردار ادا کردے نیں۔ ایہ عشق ہی معبود وعبود وچکار فرق نوں قائم کردا تے عبدی ہدایت دا سرچشمہ بنا اے۔ لیکن عشق کسے دے اختیار دی گل نہیں۔ ایہ محض ازلی فضل پاروں حاصل ہوندا اے۔ اوہناں موجب:

عشق کرم دا قطرہ ازلی تیں میں دے وس ناہیں

اکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے تے اکناں دے وچ راہیں

اکناں کھپدیاں عمر گوائی پلے پیا نہ کائی

اکناں ہوش جدوکی آئی ایہ نعمت گھر پائی⁽¹⁸⁾

مولوی غلام رسول عالپوری دی صوفیانہ فکر موجب عشق کسی عمل نہیں۔ نہ ہی ایس منزل نوں مجاہدے تے ریاضت راہیں حاصل کیتا جاسکدا اے۔ ایہ محض واہبی نعمت اے۔ اوہناں دے نظم کردہ قصے احسن القصص دا مرکزی خیال وی ایہی اے۔ قصے دے مرکزی کردار سیدنا یوسفؑ تے بی بی زلیخاؑ دونوں ای ازلی عشق لئی چینیاں گئیاں روحاں سن۔ اوہناں دا عشق وہبی سی جس پاروں اوہناں دا اپنے تے کوئی اختیار نہیں سی۔ سگوں اوہ کامل طور تے تقدیر دے تابع رہندے نیں۔ تے جدوں اوہناں نوں عشق ظاہری دی منزل میسر آندی اے تے اوہ اوہدے توں بے نیاز ہو جاندے نیں۔ دراصل اوہناں دا عشق مدارج سلوک طے کردیاں ذات حقیقی تائیں اپڑدا اے جتھے اوہ بے نفس تے دنیاوی خواہشات توں پاک ہو جاندے نیں۔ ایہی مقام رضائے عشق دی انتہا اے۔

مولوی غلام رسول عالپوری دی صوفیانہ فکر دا دوجا انگ اخلاص اے۔ اخلاص ہی اصل صوفیانہ پن اے۔ ساک جس قدر اخلاص دا مالک ہووے اوہ قدر اوہنوں درجہ تے مقام حاصل ہوندا اے۔ اخلاص خالص ربی صفت اے۔ جیہڑی حضور نبی کریم ﷺ نوں کامل طور تے دان ہوئی۔

آپ ﷺ دے طفیل آپ ﷺ دی امت وچ تقسیم ہوئی۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ دا انبیائے کرام توں بعد افضل ہونا وی اوہناں دے اخلاص کارن اے۔ ایس پکھوں حضرت علی بن عثمان ہجویری المعروف داتا صاحب نے اپنی کتاب کشف المحجوب وچ انج وضاحت فرمائی اے:

ان الصفا صفة الصديق

ان اردت صوفيا على التحقيق

یعنی اگر تو واقعی صوفی کا متلاشی ہے تو یاد رہے کہ صوفی ہونے کی شان صفا تو صرف صدیق اکبرؓ میں تھی۔ اس لیے کہ صفا حقیقی کے لیے ایک اصل اور ایک فرع ہے۔ اصل تو دل کا ماسوا اللہ سے منقطع ہونا ہے اور فرع دل کا دنیا غدار کی محبت سے خالی کر دینا اور یہ دونوں صفتیں صدیق اکبرؓ میں تھیں جن کا نام حضرت عبداللہ ابوبکر بن ابی قافہؓ ہے۔ اس لیے کہ صدیق اکبرؓ کی ہی وہ ہستی ہے جسے امام اہل طریقت اور مقتدا اہل تصوف کہا جائے اور یہی وہ پاک باطن تھے جن کا دل اغیار سے اس قدر صاف تھا کہ صحابہ کرام میں بھی آپ کی ہستی کا ہمسر کوئی نہ تھا۔ (19)

فکری حوالے نال مولوی غلام رسول عالمپوری وی حضرت سیدنا ابوبکر صدیقؓ دے سلسلہ طریقت ”نقشبندیہ“ نال وابستہ سن ایس لئی اوہناں دی صوفیانہ فکر موجب وی اخلاص سلوک تے تصوف دا مڈھلا انگ اے۔ اوہناں دے بیان کردہ قصے وچ وی ایہی گل ثابت ہوندی اے کہ حضرت یوسفؑ دا اخلاص آخر کار اوہناں نوں مجاہدیاں تے آزمائشاں وچوں کڈھ کے سکینت تے عظمت تائیں لے جاندا اے۔ جد کہ بی بی زلیخا دا اخلاص اوہنوں وصل الہی تائیں لے جاندا اے۔ جتھے اوہدیاں دونوں منزلاں یعنی یوسفؑ دا مل جانا تے اللہ دا قرب نصیب ہونا، اک ہو جانداں نیں۔ اوہناں دی صوفیانہ فکر موجب صدق و صفا توں بنا کوئی منزل حاصل نہیں ہوندی۔ جد کہ صدق و صفا تے اخلاص انسان لئی ناممکن نوں وی ممکن کرو کھاندے نیں۔

مولوی صاحب دی صوفیانہ فکر دا تیجا انگ اوہناں دی شہودی فکر اے۔ قصہ یوسف زلیخا دے مڈھ وچ ایس فکر دا منظم اظہار اوہناں انج کیتا:

عشق بھٹا اخلاص نہلایا رنگیا رنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہوائیں پلپا وچ خوشنودی
برگو برگ ارادت ازلی نور رچایا ہویا
محویت دے خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا
افضل اطہر اکمل انور جین وچ سب وڈیاں
عدم تکلف والیاں ندیاں جس تھیں وہندیا آئیاں

ازل ازلی ابد آبادی حمد دوام دوامی
 وچ دربار وچوب غنا دے ایہ سرسبز مدامی
 کل مراتب حقی خلقی تزییہ تشبیہی
 مظہر حمد حمید حقیقی ایہ مکشوف بدیہی
 قدر نعم تیں حمد الہا ہر حامد محمودوں
 ہر معلوموں ہر موجودوں ہر ساجد مجودوں
 حمد چراغ دلاں تاریکاں مشعل شب مجوراں
 ہر ہر ذرہ جس تھیں چمکیا وچ اقرار قصوراں
 عجز کمال خدا دے حمدوں ہر ذرہ اقراری
 دم دم لکھ لکھ لوں حمدوں تھیں نہ شکر گزاری⁽²⁰⁾

شہودی بزرگاں دے نیڑے صفات الہی زاید برذات نہیں تے اوہناں دی کوئی انت نہیں
 ہوندی۔ خاص طور تے جدوں سالک دریائے وحدت وچ غوطہ زن ہوندا اے تے اوس سے واردات
 اس قدر ہوندی اے کہ ذات و صفات تے شیون وچ کچھ فرق محسوس نہیں ہوندا۔ اوس سے محض فضل
 ربی تے حضور ﷺ دی مہربانی نال اگلا مقام تے منزل حاصل ہوندی اے تے بندے نوں ذات
 و صفات وچ تفریق دا ملکہ یعنی شہودیت دا کمال حاصل ہوندا اے۔ ایسے حقیقت نوں مکھ رکھدیاں مولوی
 غلام رسول عالمپوری نے فرمایا:

حکمے باجھ نہ انگل ہلے راز زبان نہ کھولے
 ہر ہر وال اندر پر معنے ویکھ متاں دل ڈولے
 جتول پیر دھرے رخ تیرا اپنی صفت دکھاوے
 جاں توں خام جمال فروزاں تینوں نظر نہ آوے
 وحدانیت حق بدیہی ملے شہود کمالوں
 توڑ صور دی بند جو ناہیں حاجت استدلالوں⁽²¹⁾

ایہ عین مصطفوی کیفیت اے۔ جیہدے وچ عاجزی تے انکساری دا برملا اظہار ملدا اے۔
 رب تعالیٰ دی بارگاہ وچ اپنی ایسے کیفیت دا اظہار مولوی غلام رسول عالمپوری نے انج کیتا:
 میں بندہ توں صاحب میرا انت نہ تیں وڈیاویوں
 رحمت تیری بہت زیادہ بندے دی بریاویوں
 صفت تیری کی قدر بندے دا توں صفتاں دا والی

آخر چارہ عجز بندے نوں تیریاں صفتاں عالی⁽²²⁾
 شہودی فکر عبتے معبود دے فرق نوں ہر حال وچ قائم رکھدی اے تے کسے صورت وی
 عبد نوں انا الحق دانعرہ نہیں لان دیندی۔ سگوں انا عبده دی کیفیت وچ سا لک نوں مشغول رکھدی
 اے تے ایسے کیفیت وچ اوہدی روحانی ترقی جاری رہندی اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ایس
 جذبے دا برملا اظہار اناج کردے نیں:

عقل خیالوں وہم گمانوں تیریاں صفتاں عالی!

خالق مالک جان جہان دا توں عالم دا والی! (23)

حقیقت وچ ایہی نظریہ وحدت الشہود دا جامع اظہار اے۔ جہدے راہیں اللہ رب
 العالمین دی کبریائی تے بندے دی بندگی دا فرق ہی نمایاں نہیں ہوندا سگوں ذات، صفات، اسماء تے
 شیون دی تفریق وی واضح ہو جاندی اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری پنجابی زبان دے مان یوگ
 شاعر ہون دے نال نال صاحب مشاہدہ عالم ربانی وی سن۔ ایس لئی اوہناں دی شاعری دا فکری
 رنگ اوہناں دی روحانی کیفیت تے باطنی مشاہدے پاروں نکھریا ہویا اے۔ ایہی وجہ اے پئی اوہناں
 دے اشعار ٹھوس شہودی نظریے تے صوفیانہ فکر دی غمازی کردے نیں۔ جہدیاں بنیادی اکائیاں
 جذبہ، عشق، عبدیت، ہدایت تے ہمہ از اوست نیں۔

☆☆☆

حوالے تے حاشیے

- * اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- 1- غلام مصطفیٰ حلیمی، ڈاکٹر (بحوالہ ابو محمد جریری)۔ تاریخ تصوف (کراچی: 1991ء) 131
  - 2- محبوب عالم نقشبندی، خواجہ، حضرت۔ خیر الخیر (گوجرانوالہ: ہزم توکلیہ، 1974ء) 51، 52
  - 3- علی بن عثمان البجوری، ابوالحسن، حضرت (اردو ترجمہ ابوالحسنات قادری، مولانا)۔ کشف المحجوب (لاہور: مکتبہ نبویہ، 1991ء) 123
  - 4- گل حسن قادری، سید (بحوالہ مظہر جان جاناں شہید، مرزا، حضرت)۔ تعلیم غوثیہ (لاہور: بشیر برادرز، 2003ء) 201
  - 5- محمد کبیر احمد مظہر، سید، پروفیسر، حضرت۔ ذاتی نوٹس
  - 6- گل حسن قادری، سید (بحوالہ مظہر جان جاناں شہید، مرزا، حضرت)۔ تعلیم غوثیہ 201 توں 210

- 7- محمد کبیر احمد مظہر، سید، پروفیسر، حضرت۔ ذاتی نوٹس
- 8- شریف کجاہی (مترجم)۔ کہے فرید (اسلام آباد: لوک ورثہ اشاعت گھر، 1986ء) 56
- 9- عبدالمجید بھٹی (مرتب)۔ کافیاں شاہ حسین (لاہور: لوک ورثہ کا قومی ادارہ، 1977ء) 61
- 10- محمد عرفان الحق، ڈاکٹر۔ ابیات باہودا فکری مطالعہ (لاہور: ذکری فاؤنڈیشن ٹرسٹ، 2018ء) تقدیم
- 11- عبدالعزیز بارایت لاء (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ (لاہور: عزیز بکڈپو، 1995ء) 463
- 12- نذیر احمد، ڈاکٹر، پروفیسر۔ کلام بلھے شاہ (اسلام آباد: اکادمی ادبیات، 2008ء) 40
- 13- ایضاً ص 74
- 14- شفقت تنویر مرزا (مرتب)۔ کلیات فرید (اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 2001ء) 281
- 15- غلام رسول عالمپوری، مولوی۔ احسن القصص (لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 2000ء) 17
- 16- ایضاً ص 37
- 17- حمید اللہ ہاشمی۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ (لاہور: تاج بکڈپو، 1992ء) 234
- 18- غلام رسول عالمپوری، مولوی۔ احسن القصص (لاہور: شیخ غلام حسین اینڈ سنز ناشران کتب، 2000ء) 12
- 19- علی بن عثمان الجویری، ابوالحسن، حضرت (اردو ترجمہ ابوالحسنات قادری، مولانا)۔ کشف الحجب، 121
- 20- غلام رسول عالمپوری، مولوی۔ احسن القصص، 5
- 21- ایضاً ص 7
- 22- ایضاً ص 8
- 23- ایضاً ص 9